

Fenomenologia zła. Kontekst bośniacko-hercegowiński

Muratović, Rasim, *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima* (Holokaust Żydów i ludobójstwo Boszniaków), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu, drugo izdanje (Instytut Badań Zbrodni przeciwko Ludzkości i Prawu Międzynarodowemu, Uniwersytet w Sarajewie, wydanie drugie), Sarajewo 2012, 277 s.

Zbrodnie ludobójstwa oraz inne zbrodnie przeciwko ludzkości zdefiniowane przez prawo międzynarodowe stanowią część historii od najdawniejszych czasów, przy czym w najnowszej historii najgłębiej zapisało się w zbiorowej pamięci okrucieństwo II wojny światowej, podczas której w akcie ludobójstwa życie straciły miliony ludzi, co, po zakończeniu konfliktu, skłoniło państwa zwycięskie do utworzenia Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ), której celem stało się utrzymanie pokoju i bezpieczeństwa na świecie, szerzenie tolerancji oraz promowanie poszanowania praw człowieka i wolności zagwarantowanych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Pomimo powołania ONZ, ludobójstwo i inne zbrodnie przeciwko ludzkości, wynikające z różnorodnych motywów i różniące się między sobą sposobem realizacji, nadal są częścią rzeczywistości. Ludzkość nie wyciągnęła wniosków z burzliwej i przepełnionej konfliktami historii, co w dobie „globalnego terroryzmu” oraz „wojny z terroryzmem” stanowi niezwykle poważny problem. Zapewnienie lepszej przyszłości dla nadchodzących pokoleń jest ściśle powiązane i możliwe do osiągnięcia wyłącznie przy zachowaniu w świadomości doświadczenia Holokaustu oraz pamięci o jego ofiarach. W tych dążeniach ważną rolę odgrywają elity intelektualne, na których spoczywa odpowiedzialność merytorycznego badania genezy i konsekwencji zbrodni przeciwko ludzkości, a także

ograniczenie pola do fabrykowania faktów i manipulacji historią oraz powszechne potępienie tego typu zjawisk, jak również ściganie sprawców ludobójstwa w imieniu ofiar, aby poprzez akt symbolicznego rozliczenia się z przeszłością doprowadzić do pojednania zwaśnionych narodów. Potrzeba ta szczególnie widoczna jest na przykładzie konfliktu w Bośni i Hercegowinie, który w latach 1992–1995 przypomniiał europejskim społecznościom pojęcie ludobójstwa.

Rasim Muratović swoje socjologiczno-historyczne badania przedstawił na 222 stronach monografii noszącej tytuł *Holokaust Żydów i ludobójstwo Boszniaków (Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima)*. Wydana przez Instytut Badań Zbrodni przeciwko Ludzkości i Prawu Międzynarodowemu w Sarajewie praca obejmuje: krótką przedmowę zawierającą powody, które skłoniły autora do podjęcia badań nad tematem, pierwszy rozdział pełniący funkcję wstępu, który przybliży pojęcia i wyznaczniki Holokaustu oraz ludobójstwa, wskazuje pokrewieństwo i związki pomiędzy tymi dwiema kategoriami, oraz cztery rozdziały stanowiące niezależne i autonomiczne części, w których autor szuka korelacji pomiędzy Zagładą Żydów a ludobójstwem Boszniaków, dokonuje fenomenologicznej analizy zła w wymiarze psychologiczno-socjologicznym oraz odnosi się do hipotetycznego scenariusza przyszłości zglobalizowanego świata w kontekście teorii zderzenia cywilizacji. Pracę kończy podsumowaniem zawierającym wnioski z przeprowadzonej analizy.

Według słów autora zawartych w przedmowie, monografia ta nie jest skierowana do ofiar ludobójstwa ani jego sprawców czy milczących świadków dokonanego w XX wieku zła, przeznaczona jest natomiast przede wszystkim dla opinii publicznej, która powinna oddać się refleksji nad tym, w jaki sposób doszło do Holokaustu Żydów i ludobójstwa w Bośni i Hercegowinie oraz co zrobić, aby uniknąć tego typu zdarzeń w przyszłości. Rasim Muratović przeprowadza analizę porównawczą fenomenowi zbrodni dokonanych na Żydach i Boszniakach w samym sercu „cywilizowanej” Europy; zbrodni, które, pomimo uporczywości i poświęcenia naukowców, prawników oraz innych osób zaangażowanych w badania nad zbrodniami przeciwko ludzkości, są niewystarczająco wyeksponowane. Zachowanie pamięci o ofiarach, ale także zbrodniarzach, okrucieństwo i wymiar zbrodni wciąż pozostają ukryte, dementowane lub relatywizowane między innymi poprzez eufemistyczny język używany do

opisu współczesnych konfliktów, np.: „czystka etniczna”, „konflikt religijny”, „wojna domowa”, „spór sąsiedzki” itd. (s. 15).

Oprócz Holokaustu Żydów, będącego najbardziej uderzającym przykładem zbrodni przeciwko ludzkości w najnowszej historii, autor w swej pracy przywołuje dane na temat poległych w trakcie II wojny światowej Boszniaków, którzy procentowo (zaraz po Żydach) ucierpieli najbardziej, tracąc 8,1% (103 000) populacji. Niemal ten sam scenariusz powtórzył się w trakcie ludobójstwa Boszniaków w latach 1992–1995 (s. 16). Porównując doświadczenia Żydów oraz Boszniaków, Muratović wskazuje na pokrewieństwo zbrodni dokonanych według tego samego, faszystowskiego schematu, opartego na eksterminacji jednego narodu. Autor monografii dowodzi, że cele programowe Hitlera zawarte w *Mein Kampf* powiązane są z tezami zawartymi w *Górskim wieńcu* Njegoša (1847), *Szkicu* Iliji Garašanina (1844), czy w *Memorandum* Serbskiej Akademii Nauk i Sztuki (1986) oraz neofaszystowskiej ideologii i praktykach Draže Mihailovića i Slobodana Miloševića, które z kolei znalazły odzwierciedlenie w planach, statutach, programach różnych partii politycznych, stowarzyszeń i środowisk kulturalnych w Serbii i Czarnogórze (s. 17–18).

Według Muratovicia, ani Zagłada Żydów, ani ludobójstwo Boszniaków nie stanowiły przypadkowego zbiegu historycznych okoliczności, tylko wydarzyły się dlatego, że ktoś tego pragnął, zaplanował, a gdy nadarzyła się okazja, dokonał (s. 18). Autor uważa, że ten złożony fenomen naszych czasów rzuca światło na ukryte, a co za tym idzie niedostrzegalne i niezbadane empirycznie doświadczenia współczesnego społeczeństwa w kontekście jego możliwości (s. 20), rozumianych jako patologia społeczna, wymagająca ponownej weryfikacji współczesnych prądów i kierunków, cywilizowanych procesów i przedmiotu badań socjologicznych, w którego centrum powinno znaleźć się, zapomniane przez środowisko akademickie, zjawisko ludobójstwa (s. 21).

W pierwszej części monografii autor prezentuje założenia teoretyczne oraz wyjaśnia ważne problemy terminologiczne, stanowiące warunek konieczny do zrozumienia zarówno zjawiska Zagłady Żydów, jak i ludobójstwa Boszniaków, przedstawia prawne terminy związane z agresywną, wojskowo-polityczną strategią, której celem jest eksterminacja całych lub części grup narodowych, wyznaniowych, etnicznych lub rasowych, bezbronnych wobec oprawcy (s. 36). Omawia genezę ludobójstwa w ujęciu

nauk społecznych i historycznych, tłumaczy polityczne, socjologiczne, psychologiczne, ekonomiczne i kulturowe przyczyny, na których obrzeżach powstaje nienawiść, pogarda oraz inne antagonizmy prowadzące do konfliktu zmierzającego w kierunku „ostatecznego rozwiązania”, stara się odpowiedzieć na pytanie, jak mogło dojść do ludobójstwa na Żydach i Boszniakach (s. 58–74), a także zastanawia się, czy zjawisko to jest rezultatem lub załamaniem możliwości cywilizacyjnych w okresie transformacji społeczeństwa nowoczesnego w ponowoczesne (s. 22).

Na podstawie badań Leo Kupera, Raula Hilberga, Franka Chalka, Kurta Jonassohna, Roberta Melsona, Omera Bartova, Izraela Charnyego, Ervina Stauba, Normana Naimarka i innych uznanych naukowców specjalizujących się w tematyce „ludobójstwa”, Muratović odnosi się do dyskusji, które toczą się wokół definicji i konceptualizacji ludobójstwa jako czynu zbrodniczego. Obejmują one różnorodne działania zagrażające, uniemożliwiające oraz pozbawiające życia, popełnione z zamiarem całkowitej lub częściowej likwidacji grupy religijnej, etnicznej, rasowej czy narodu, a także jego języka, religii i kultury, bez względu na to, czy ofiara się poddała i nie stanowi zagrożenia (s. 28–30). Autor stwierdza, że ludobójstwo w Bośni i Hercegowinie narzuca potrzebę rozszerzenia jego pierwotnej definicji z *Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa*, przyjętej rezolucją nr 260 (III) A na Zgromadzeniu Ogólnym ONZ w 1948 roku o przynajmniej trzy elementy: systematyczne i masowe gwałty na kobietach, przymusowe przesiedlenia ludności oraz oblężenie miast, a następnie niszczenie kultury i zabytków, przy celowym zabijaniu cywilów (s. 34).

Odsłaniając polityczne, socjologiczne i psychologiczne przyczyny ludobójstwa, autor dowodzi, że każdy z tych aspektów na swój sposób przyczynił się do urzeczywistnienia zbrodni: w wyniku politycznych zawirowań charakterystycznych dla społeczeństw znajdujących się w okresie transformacji, gdy elity polityczne decyzjami wydanymi na najwyższym szczeblu (przekazywanymi wyłącznie ustnie lub za pośrednictwem niejednoznacznego słownictwa oraz eufemizmów, tuszujących prawdziwe intencje decydentów i chroniących ich przed odpowiedzialnością karną) lub przyzwoleniem inicjowały oraz pośrednio dokonywały zbrodni przeciwko ludzkości (nie ze względu na spontaniczne wybuchy dawnej nienawiści pomiędzy społecznościami, których establishment po-

lityczny nie byłby w stanie powstrzymać i kontrolować); ze względu na dychotomiczny podział na kategorie „my” i „oni” („oni”, czyli „inni”, obarczeni odpowiedzialnością za niekorzystną sytuację, w której znalazła się określona wspólnota), oferujący zbawienie i odkupienie członkom społeczeństwa zdecydowanym na walkę o oczyszczenie wspólnoty z obcych wpływów; a także ze względu na dehumanizację i depersonalizację ofiar ludobójstwa przez oprawców, uważających ich za mniej wartych, ucieleśnienie zła absolutnego, głównych winowajców beznadziei społecznej i przyczynę swoich problemów, a jako tacy „inni” z góry definiowani są jako przegrani, wobec których dozwolone jest stosowanie wszelkich środków (s. 37–40).

W drugim rozdziale monografii *Holokaust...* oraz w trzecim, zatytułowanym *Ludobójstwo Boszniaków (Genocid nad Bošnjacima)*, stanowiących podstawę tematyczną książki, autor analizuje podobieństwa i różnice pomiędzy dwoma ostatnimi zbrodniami ludobójstwa w Europie: Holokaustem w latach 1933–1945 oraz ludobójstwem Boszniaków w latach 1991–1995, stwierdzając typologiczną zbieżność tych dwóch, różniących się skalą, ale zasadniczo równoważnych zbrodni przeciwko ludzkości, i przypomina, że przy ich realizacji kluczową rolę odgrywały biurokratyczne struktury państwowe (s. 97). Muratović potwierdza swoje tezy, przywołując prace Zygmunta Baumana i Stenleya Milgrama. Obserwacje Baumana, według którego zło ludobójstwa nie leżało wyłącznie po stronie zdyscyplinowanych i wyszkolonych do zabijania ludzi w mundurach, postępujących zgodnie z surowymi zasadami, ale również tych, którzy przed założeniem munduru byli dobrymi ojcami, mężami i kolegami, przez co wydaje się niemożliwe, że ci sami ludzie mogli zabijać dzieci, gwałcić kobiety i wysyłać mężczyzn do obozów, w których byli terroryzowani (s. 47), autor dopełnia myślą Milgrama, który na podstawie empirycznych badań stwierdził, że lepsza organizacja i zachowanie fizycznego oraz psychicznego dystansu pomiędzy oprawcą a ofiarą ułatwia dokonanie zbrodni, ponieważ pozwala wyeliminować wyrzuty sumienia i zachować wewnętrzny spokój (s. 49). Muratović analizuje związek między wytworzonym dystansem a zobojętnieniem moralnym, upatrując w nim klucz do zrozumienia ludobójstwa, osiąganego poprzez poddawanie ofiary różnego typu odrealnieniom, tak aby zbrodnicze intencje i charakter masowych mordów ukryć pod formą zadań technicznych, przy czym znaczną rolę

odgrywają w całym procesie media, które pomagają w demonizowaniu, dehumanizowaniu i depersonalizowaniu ofiar, aby stały się abstrakcyjne, a ludobójstwo możliwe (s. 50).

Wyżej wymienione mechanizmy fenomenologii zła Muratović odnajduje zarówno w przypadku Zagłady Żydów, jak i ludobójstwa Boszniaków. Porównuje eksterminację Żydów w komorach gazowych, znajdujących się w hitlerowskich obozach koncentracyjnych, do cierpienia Boszniaków uwięzionych w oblężonych miastach, znajdujących się pod ostrzałem serbskiej artylerii – najlepszym przykładem takiej praktyki jest oblężenie Sarajewa. Za tożsame z pogromem Żydów podczas *Nocy Kryształowej* w 1938 roku można uznać zdarzenia z Bijeljini, Zvornika, Prijedoru, Foči, Višegradu, a zwłaszcza Srebrenicy latem 1995 roku, przenosząc dużą część (współ)odpowiedzialności za popełnione zbrodnie przeciw ludności na społeczność międzynarodową, która zgodnie z poglądami autora nie powinna sobie pozwolić na „neutralność”, w praktyce oznaczającą przyzwolenie na ludobójstwo.

W czwartym rozdziale książki, pt. *Fenomenologia zła* (*Fenomenologija zla*) autor omawia zjawisko zła jako wszechobecnie występujące w ludzkich społecznościach, które w dzisiejszych czasach zostało zdecentralizowane i rozsiane po całym świecie (s. 183). Autor przywołuje cztery tradycyjne wyjaśnienia pochodzenia zła, według których ludzie są stworzeni ze zła albo kierowani nadnaturalną mocą zła; posiadają naturalne skłonności do określonych sposobów zachowań, które można określić jako złe; zostali ukształtowani przez środowisko do czynienia zła albo, posiadając wolną wolę, działają samodzielnie w zgodzie ze złem (s. 182). Opierając swoje tezy na myśli filozoficznej Larsa Svendsena o istnieniu demonicznego, instrumentalnego/radykalnego, idealistycznego i głupiego/banalnego zła, z których pierwsza forma – najmniej rozpowszechniona – odnosi się do działań/mechanizmów motywowanych sadyzmem, pozbawionych określonej treści emocjonalnej, przy których oprawcy szukają uznania w społeczeństwie i czerpią z tego przyjemność. Druga forma dotyczy przede wszystkim środków stosowanych przez sprawców, w mniejszym natomiast stopniu realizacji samego celu. Trzecia postać zła charakteryzuje się tym, że jego sprawcy czynią zło w przekonaniu, że czynią dobro w imię założonych celów, motywowani ideą i ambicją wprowadzenia lepszego i sprawiedliwszego porządku społecznego.

Czwarta postać zła obejmuje czyny popełnione bezrefleksyjnie, których sprawcy nie zastanawiają się nad tym, czy postępują moralnie, dobrze, czy źle, ponieważ lojalność zakłada niezadawanie pytań, a rozkazy mają prawną i moralną moc (s. 190–206). W kontekście przedstawionych teorii na temat rodzajów zła, odnosząc się do badań naukowych Arthura Schopenhauera, Immanuela Kanta, Hannah Arendt i Maxa Webera, Muratović określa i wyznacza konkretnych sprawców i miejsca zbrodni, których dokonano w czasie Holokaustu oraz ludobójstwa Boszniaków objętych kategorią zorganizowanej przestępczości, porównując przy tym w kilku miejscach monografię symboliczną rolę obozów Auschwitz i Omarska/Srebrenicy (s. 57, 146, 186, 187, 229).

W ostatnim, piątym rozdziale książki, *Jeden ze scenariuszy na przyszłość (Jedan scenarij za budućnost)*, autor przedstawia prognozy dalszego rozwoju cywilizacji i wymienia jego możliwe kierunki: stworzenie porządku światowego, opierając się na zasadach demokracji i współistnienia różnych kultur, które będą stanowiły ochronę przed zderzeniem cywilizacji, za czym opowiada się Jürgen Habermas; wzmocnienie społeczeństwa obywatelskiego poprzez decentralizację funkcji administracji rządowej, zgodnie z myślą Paula Hirsta albo dalszą globalizację świata, którą Zygmunt Bauman rozumie jako totalitarne rozszerzenie logiki marketingu na wszystkie sfery życia, skutkujące ciągłą reorganizacją świata i długotrwałą wojną o kontrolę przestrzeni, czyli wieczną wojną o wieczny pokój (s. 211–213). Tworzenie nowego światowego porządku po 11 września 2001 roku, kiedy to globalizacja została wprowadzona w paranoiczną fazę wojny bez linii frontu i konfliktów bez ograniczeń, według Muratovića mogłoby spowodować zderzenie cywilizacji świata islamu z Zachodem, jak przewidywał to Samuel Huntington; w tym kontekście mieści się także ludobójstwo Boszniaków, które w tragiczny sposób zamknęło minione stulecie, wyznaczając koniec cywilizacji (s. 214–215).

W podsumowaniu autor ostrzega także przed możliwością powtórzenia się ludobójstwa, jeśli politycy nie nauczą się odróżniać ofiar od sprawców; żołnierzy nie przekona się do tego, że zło można zwalczyć jedynie siłą; dziennikarzy – że nie można pozostać neutralnym w obliczu ludobójstwa; a światowe organizacje, z ONZ na czele, nie zaczną działać zgodnie z udzielonym im mandatem, bez pustego moralizowania (s. 222).

Socjologiczno-historyczne studium Rasima Muratovića *Holocaust Żydów i ludobójstwo Boszniaków (Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima)* stanowi cenną lekturę na temat zbrodni przeciwko ludzkości popełnionych w XX wieku z etnicznych, religijnych, rasowych czy politycznych pobudek, inicjowanych ze strony wojska lub paramilitarnych grup działających na wyraźny rozkaz lub przy cichej zgodzie decydentów z administracji rządowej. Według danych niezależnego Centrum Badań i Dokumentacji w Bośni i Hercegowinie, podczas wojny w latach 1992–1995 śmierć poniosło ok. 98 000 bośniacko-hercegowińskich obywateli, wśród których 55% stanowili żołnierze, a 45% osoby cywilne. Wśród zabitych było ok. 64 000 Boszniaków (ponad 33 000 cywilów i 30 000 żołnierzy), 25 000 Serbów (nieco ponad 4000 cywilów i prawie 21 000 żołnierzy), 7700 Chorwatów (2100 cywilów i 5600 żołnierzy), a także ok. 500 osób innych narodowości. Powyższe statystyki oraz dokumentacja zgromadzona przez Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii mówią o stratach wśród wszystkich stron konfliktu, z liczebną przewagą Boszniaków – szczególnie wśród ludności cywilnej. Jednak zbrodniecy oraz ofiary znalazły się wśród przedstawicieli wszystkich narodów biorących udział w konflikcie, co zostało niedopowiedziane w monografii. Autor dezawuuje ofiary zbrodni przeciwko ludzkości wśród innych narodów bośniacko-hercegowińskich i ich sprawców, którzy występują również wśród Boszniaków. Pomimo historycznych wyzwania, które podawały w wątpliwość zasadność istnienia Bośni i Hercegowiny, kraj ten nadal reprezentuje wielonarodową, wielokulturową i wieloreligijną wspólnotę, w której po tragicznym doświadczeniu wojny w latach 1992–1995 nastąpiła konieczność odbudowy utraconego zaufania, tolerancji i pokojowego współistnienia poprzez dialog na warunkach partnersko-przyjacielskich oraz relacji promujących zasadę jedności w różnicach. Do osiągnięcia tego celu potrzebne jest rozliczenie się z przeszłością, do którego może dojść jedynie poprzez pojednanie w ramach bośniacko-hercegowińskiego społeczeństwa, przyjęcie konsensusu polegającego na publicznym potępieniu wszystkich zbrodni i ich sprawców – decydentów i wykonawców, a także poprzez pielęgnowanie pamięci o niewinnych ofiarach, bez „prywatyzacji” i zawłaszczania prawa do ludobójstwa w celu instrumentalizacji zjawiska do celów politycznych – homogenizacji i mobilizacji narodowego elektoratu.

Pomimo wspomnianych mankamentów i faktu, że pierwsze wydanie książki miało miejsce w 2007 roku, przedstawiona monografia, ze względu na swoją uniwersalność i aktualność tematyki, zasługuje na uwagę czytelnika, który jednak w celu dogłębnego wglądu w tragiczne doświadczenia wojenne ludności cywilnej w Bośni i Hercegowinie będzie musiał sięgnąć także po inne źródła.

Marinko Zekić